ISSN 2

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/Satara/2010)

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

ISSN 2278-5914

Fifth Annual Conference and National Conference
Chhatrapati Shivaji College Satara

Research Booklet

SANSHODHAN

Publisher :

Dr. Vinayakrao Jadhav

President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Flat No.2, 'Saivihar', Sadar Bazar, Satara.
Mob.: 9850279506

Editor :

Dr. Vishvanath Pawar

The Chief Executive, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Mob.: 7798122026, 8698909707.

Printer :

Sidhivinayak Enterprises
322, Yadogopal Peth Satara
Mob.: 9420771326

Sixth Annual Conference, First edition : 9 October 2016

Donated Value : Rs.250/-

(All rights reserved under the Satara Itihas Sanshodhan Mandal, satara)
(The views expressed by the authors in 'Sanshodhan' Reaserch Booklet in this issue are there own. The editor and publisher are not responsible for them)

Research Booklet

ISSN 2278-5914

SANSHODHAN

* Peer Review Committee *

1. **Principal Dr.Vijayrao Nalawade**
   Ex.President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
2. **Dr.V.S.Jadhav**
   President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
3. **Dr.Deepak Deshpande**
   Principal, Babasaheb Chitale Mahavidyalay, Bhilawadi
4. **Dr.Shirishkumar Pawar**
   Principal, Balasaheb Desai College, Patan
5. **Dr.Rajendra More**
   Principal, Shri Raosaheb Ramrao Patil Mahavidyalay, Savalaj
6. **Shri.A.G.Thorat**
   Arts and Commerce College, Nagthane
7. **Dr.Vishvanath Pawar**
   Chhatrapati Shivaji College, Satara.
8. **Dr.C.G.Patil**
   Padmabhushan Dr.Vasantdada Patil Mahavidyalay, Tasgaon.
9. **Prof.Dilipkumar Mohite**
   Shikashanmaharshi Bapuji Salunkhe Mahavidalay, Karad.
10. **Dr. Nalini Waghamare**
    Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.
11. **Dr.Kalpna Mohite**
    Yashawantrao Chavan Arts & Commerce College, Islampur.
12. **Dr.Anil Jagtap**
    Arts& Commerce College, Pusegaon.
13. **Shri. Raju Bhise**
    Yashawantrao Chavan College, Pachwad
14. **Shri. Bhimrao Kakade**
    Sharadchandra Pawar College, Lonand
15. **Prof.Sidheshwar Sapakal**
    Arts& Commerce College, Mayani
16. **Shri.Goutam Dhumal**
    Raja Bhagwantrao Pantpratinidhi College, Aundh.
17. **Shri. S.L.Gejage**
    Amdar Shashikant Shinde College, Medha.
18. **Dr.Ajitkumar Jadhav**
    Arts& Commerce College, Nagthane

सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा

(संस्था नोंदणी क्र. महाराष्ट्र/१३४८२/सातारा/२०१०)

कार्यकारिणी

अध्यक्ष	:	प्रा.डॉ.विनायकराव जाधव, सातारा
कार्याध्यक्ष	:	प्रा.डॉ.विश्वनाथ पवार, सातारा
उपाध्यक्ष	:	प्राचार्य.डॉ.दिपक देशपांडे, भिलवडी-सांगली
	:	प्रा.डॉ.बी.डी.शिंदे, पनवेल, रायगड
	:	प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे, जेऊर-करमाळा
सचिव	:	प्रा.डॉ.अजितकुमार जाधव, नागठाणे
सहसचिव	:	प्रा.डॉ.विकास कदम, पंढरपूर
खजिनदार	:	प्रा.डॉ.जयपाल सावंत, वाघोली-कोरेगाव
उपखजिनदार	:	प्रा.दिपक जाधव, पाटण
सदस्य	:	प्राचार्य डॉ.शिरीषकुमार पवार, पाटण
	:	प्रा.ए.जी.थोरात, नागठाणे
	:	प्रा.दिलीपकुमार मोहिते, कराड
	:	प्रा.डॉ.आरती चौगुले, कागल
	:	प्रा.उज्ज्वला नलावडे, सातारा
	:	प्रा.सिद्धेश्वर सपकाळ, मायणी
	:	प्रा.के.एस.शिंदे, दहिवडी
	:	प्रा.शंकर गेजगे, मेढा
	:	प्रा.सुषमा जाधव, ऐतवडे खुर्द
	:	प्रा.गणेश विधाटे, कोपरगाव
	:	प्रा.डॉ.सुमित यादव, शिरगाव
सल्लागार मंडळ	:	प्राचार्य डॉ.विजयराव नलावडे, सातारा
	:	कॉम्रेड अस्लम तडसरकर, सातारा
	:	प्रा.डॉ.मधुकर जाधव, फलटण
	:	प्रा.डॉ.सौ.कल्पना मोहिते, इस्लामपूर
	:	प्रा. राजेंद्र देशमुख, पाचवड
	:	प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे, सातारा

५३. कोयना जलविद्युत प्रकल्प आणि पुनर्वसन १५०
प्रा.डॉ.विश्वनाथ पवार

५४. ब्रिटिश काळातील भारतीय कम्युनिस्टांवरील राजद्रोही कटाचे खटले १५५
प्रा. गणेश शंकर विधाटे

५५. सैनिकी परंपरचे गाव सैनिक टाकळी स्थानिक इतिहास एक अभ्यास १५९
कु.अश्विनी धोंडीराम धुमाळ

५६. सन १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढयातील एक उपेक्षित क्रांतीकारक कै.श्री.आण्णासो महादेव कराळे. १६२
कु.सुगंधा सदाशिव शेडबाळे

डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील व शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

५७. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य १६४
प्रा.डॉ.आरती प्रविण चौगले

५८. डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि वसतिगृह १६८
श्रीमती.एस.के.भोसले

५९. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणीक कार्य १७०
प्रा.डॉ.सौ.कल्पना राजीव मोहिते

६०. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान १७४
डॉ. सी.जी.पाटील

६१. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य १७६
प्रा.जी.के.पाटील

६२. डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य १७९
कु.वैशाली दशरथ चोरगे

६३. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक कार्य १८२
प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम

६४. पद्मभूषण कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य १८४
प्रा.डॉ.सौ.मंजिरी कुलकर्णी

६५. डॉ.बापूजी साळुंखे : एक इतिहास संशोधक ते स्वातंत्र्यसेनानी म्हणून दिलेले योगदान १८६
प्रा.प्रतिभा चिकमठ

६६. डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे कार्य
सलीम दस्तगीर मुल्ला
कु. अक्षता शांताराम मोरे १८९

६७. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे : जीवन व कार्य
कु. शितल लक्ष्मण पाडगे
कु. शितल संजय लोरे १९१

६८. डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार
श्री.दत्तात्रय रमेश मचाले १९४

६९. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे रयत शिक्षण संस्थेतील कार्य
प्रा.दिलीपकुमार गणपती मोहिते १९७

५९. शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे शैक्षणीक कार्य

प्रा.डॉ.सौ.कल्पना राजीव मोहिते
यशवंतराव चव्हाण कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
इस्लामपूर.ता.वाळवा,जि.सांगली.

प्रस्तावना : आधुनिक महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक क्षेत्रात महत्वपूर्ण कार्य केलेल्या महणीय व्यक्तीत्वामधील एक व्यक्ती श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे संकल्पक, संस्थापक शिक्षणमहर्षी डॉ बापूजी तथा गोविंदराव ज्ञानोजी साळुंखे होय. त्यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याच्या अभ्यासाशिवाय महाराष्ट्राचा शैक्षणिक इतिहास पूर्ण होवू शकत नाही. ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार या त्रिसुत्रीचा स्वीकार करून बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी अखंड आयुष्य तन, मन आणि धनाने शिक्षणप्रसारासाठी खर्च करणारे डॉ.बापूजी शिक्षणमहर्षी झाले. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेण्याच्या प्रयत्न केलेला आहे.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या शैक्षणीक इतिहास पाहता महात्मा फुले पासून छत्रपती शाहू महाराज, महर्षी धोंडोकेशव कर्वे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ पंजाबराव देशमुख, कर्मवीर भाऊराव पाटील इ.नी महाराष्ट्राच्या शैक्षणीक विकासात महत्वपुर्ण योगदान दिले. या महान समाज सुधारकांच्या मालिकेतील एक शिक्षण सुधारक म्हणजे डॉ बापूजी साळुंखे होत.

पुर्वचरित्र : स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यात असणाऱ्या 'रामापूर' या छोट्या गावी ज्ञानोजी आणि तानुबाई या [illegible] पोटी ९ जून १९१९ रोजी बापूजीचा जन्म झाला त्यांचे जन्मवर्ष हे महाराष्ट्राच्या शैक्षणीक प्रसाराच्या दृष्टीने क्रांतिकारी वर्ष म्हणावे लागेल बहुजनांच्या उध्दारासाठी कर्मवीरांनी रयत शिक्षणसंस्थेची स्थापना या वर्षीच केली व भविष्यात ज्ञानप्रसारासाठी श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्था [illegible] शिक्षण महर्षी डॉ बापूजी साळुंखे यांचे हे जन्मसाल, दोन्ही अर्थानी हे वर्ष महत्वपूर्णच[१] गोविंदरावांचे प्राथमिक, माध्यमीक [illegible] झाले. उच्च माध्यमिक शिक्षण त्यांना अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत घ्यावे लागले.त्यासाठी त्यांनी इस्लामपूर या ठिकाणी राहून [illegible] वेळ जेवणाचे व्रत स्वीकारून आपली ज्ञानतृष्णा शमविली. मॅट्रिकच्या परिक्षेनंतर महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी ते कोल्हापूरला [illegible] शाहू महाराजांनी सुरू केलेल्या प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंगमध्ये राहून राजाराम महाविद्यालयात त्यांनी प्रवेश घेतला. डॉ आप्पासाहेब पवार [illegible] गुरूवर्यांचे मार्गदर्शन बापूजीना मिळाले.[२]

[illegible] शिक्षण प्रसाराचे कार्य

श्रीराम समाजसेवा मंडळाची स्थापना : प्रतिकुल पांरस्थितीत बापूजी उच्चशिक्षणासाठी कोल्हापूरला गेले विद्यार्थीदशेतच बापूजींच्या [illegible] तळमळ होती. शिक्षणातून समाजाची प्रगती साधणे ही सामाजिक जाणीव त्यांना गप्प बसू देत नव्हती. या जाणीवेतूनच त्यांनी [illegible] इस्लामपूर येथे 'श्रीराम समाजसेवा मंडळ' स्थापन केले. याचे अध्यक्ष बापूजीच होते. ज्या इस्लामपूरने बापूजींना शिक्षण घेताना [illegible] परिस्थितीत आधार दिला त्या मातीत बापूजींनी शिक्षणाचे रोपटे विद्यार्थी दशेतच लावले. श्रीराम मंडळाने इस्लामपूरच्या परिसरात ग्रामीण [illegible] प्राथमिक शाळा सुरू केल्या.[३]

[illegible] दशेतच त्यांनी केलेली ही शैक्षणिक कार्याची सुरूवात त्यांच्या भावी शिक्षणप्रसाराच्या कार्यासाठी मिळालेली अनुभवाची शिदोरीच [illegible] स्थापन केलेल्या शाळेत बापूजींनी दोन वर्षे अध्यापनाचे कामही केले. पुढील काळात ते स्वातंत्र्य लढयात सामील झाल्याने त्यांनी या [illegible] शिक्षण संस्थेस जोडून दिल्या.[४]

[illegible] शिक्षण घेत असताना बापूजींच्यावर महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांचे मित्र आर.डी.पाटील त्यांना चेष्टेने [illegible] पुढे गोविंदराव नाव मागे पडून सर्वजण बापूजी या नावाने ओळखु लागले. महाराष्ट्राच्या इतिहासात पुढे डॉ.बापूजी साळुंखे हेच [illegible] झाले.[५]

संशोधनासाठी सोंडूर संस्थानात : बापूजींचे गुरूवर्य डॉ आप्पासोहब पवार यांनी सोंडूर संस्थानच्या घोरपडे राजघराण्याच्या इतिहास लिहण्याचे काम हाती घेतले होते. याकामी त्यांनी इतिहास संशोधनाचे प्राथमिक कार्य करण्यासाठी ही जबाबदारी आपला आवडता व हुशार विद्यार्थी बापूजी साळुंखे याच्यावर सोपविली. १९४० च्या दरम्यान बापूजी सोंडूर संस्थानात गेले. त्यांनी अखंड परिश्रम घेवून इतिहास संशोधनाच्या कामी आवश्यक माहिती गोळा केली. त्यांनी केलेल्या या कार्याबद्दल सोंडूरचे महाराज यशवंतराव घोरपडे यांनी बापूजींची प्रशंसा केली होती.[६] राजघराण्याचा इतिहास संशोधनाच्या कामी गुरूवर्य डॉ.आप्पासाहेब पवार यांना मदत करून राष्ट्रउत्थानाच्या कार्यात बापूजींनी विद्यार्थी दशेतच दिलेले योगदान महत्वपूर्ण होते.

संस्थानचे राजगुरू : सोंडूरमध्ये संशोधन कामी गेलेल्या बापूजींचे कार्य पाहून महाराजांनी राजपुत्रांचे शिक्षक म्हणून शिकविण्याची जबाबदारी

बापूजींवर सोपविली. बापूजी राजगुरू बनले. याव्यतिरिक्त त्यांनी तेथील मराठी शाळेतही शिकविण्याचे कार्य केले. पुढे स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी होण्यासाठी बापूजींनी सोंडूर संस्थान सोडले.[७] संस्थानचा इतिहास शोधून काढण्यात व राजगुरू म्हणून बापूजींनी केलेले कार्य ऐतिहासिक दृष्टीने मोलाचे आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील गौरवनिधीचे अध्यक्ष बापूजी : महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासात रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना करून बहुजन समाजाची सर्वांगीण उन्नती करण्यासाठी ज्यांनी आपले जीवन वेचले त्या कर्मवीर आण्णांचा गौरव करण्याचे सातारा जिल्हा विद्यार्थी काँग्रेसने ठरविले. कापील, जि.सातारा येथे १३ मे १९४५ रोजी भरलेल्या सभेमध्ये गौरव निधी गोळा करण्याचे ठरले व या निधी समितीचे अध्यक्ष म्हणून बापूजींची निवड केली होती.[८] शिक्षणप्रसाराचे विधायक कार्य करणाऱ्या कर्मवीरांना सहाय्य करण्याच्या हेतूने बापूजींनी हे निधी गोळा करण्याचे आव्हान स्वीकारले. तत्कालीन परिस्थितीत १ लाख १ हजार १०१ रूपये निधी गोळा करणे अवघड काम होते. पण ते बापूजींनी तडीस नेले. कर्मवीर आण्णांना निधी अर्पण करण्यात आला.[९] कर्मवीर आण्णा करत असलेल्या शिक्षण प्रसाराच्या कार्याचे मूल्य जाणून त्यांची कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी निधी अर्पण करणाऱ्या बापूजींच्या ठिकाणची सामाजिक जाणीव यातुन दिसून येते.

रयत शिक्षण संस्थेत बापूजींचा प्रवेश : कर्मवीरांच्या शैक्षणिक कार्याने प्रभावित झालेले बापूजी रयत शिक्षण संस्थेत एक शिक्षक म्हणुन रूजु झाले. बापुजींच्या मते 'शिक्षक हा राष्ट्राचा आधार स्तंभ व जनतेचा मार्गदर्शक असतो, म्हणूनच त्यांनी ज्ञानदानाचे कार्य करत' सामाजिक व राष्ट्रीय कार्यही चालू ठेवले.[१०] हाडाचे शिक्षक असलेल्या बापूजींची रूकडी येथे मुख्याध्यापक म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर शाळा शिक्षकांनी स्वावलंबनाने चालविण्याचे संस्थेचे धोरण होते. तेव्हा बापूजींनी ही शाळा चालविताना अपार कष्ट घेतले. गावात हिंडून आर्थिक मदत गोळा करून, कधी एखादा करमणुकीचा कार्यक्रम आयोजित करून, हर प्रकारे ही शाळा स्वावलंबी करून पूर्णत्वाकडे नेली.[११] १०० एकरावर पसरलेल्या या उजाड माळरानाचे बापूजींनी नंदनवन केले. कर्मवीरांनी प्रज्वलीत केलेल्या ज्ञानज्योतीला तेवत ठेवण्याचे काम बापूजींनी केले या दोन दिव्यांच्या कार्यातुनच महाराष्ट्रात ज्ञानाचा प्रकाश पसरला. पुढे १९५४ च्या दरम्यान बापूजी व कर्मवीर आण्णा यांच्यात तात्त्विक मतभेद निर्माण झाल्याने बापूजी रयत शिक्षण संस्थेतून बाहेर पडले आणि बापूजींच्या हातून एका नव्या शिक्षण संस्थेचा जन्म झाला.[१२]

श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची मुहूर्तमेढ : बहुजनांना शिक्षण देणे व शिक्षणातून समाजपरिवर्तन घडविणे हे बापूजींचे ध्येय होते. या जाणिवेतूनच त्यांनी रयत मधून बाहेर पडल्यानंतर १९ ऑक्टोबर १९५४ या दिवशी कराड येथे मुरलीधराच्या मंदिरात काही सहकार्यांच्यासह शिक्षण क्रांतीचा संकल्प सोडला. यापाठीमागील उद्देश म्हणजे शिक्षणाच्या माध्यमातून सुसंस्कृत नागरिक तयार व्हावा. त्यांच्या या संकल्पात श्री आबासाहेब साळुंखे, श्री.रा.ग.झांबरे, श्री.रा.भा.उर्फ आप्पासाहेब साळुंखे, श्री.शा.भा.काकडे, श्री.रा.ना.उर्फ भाऊसाहेब मराठे इ. सर्वजण बापूजींच्या या कार्यात सहभागी झाले.[१३] शिक्षण संस्था स्थापन करण्याची ही संकल्पना १ नोव्हेंबर १९५४ रोजी मूर्त स्वरूपात आली. तासगाव तालुक्यातील 'तुरची' या गावी श्री.बी.ए.बाबर यांच्या मळ्यात वरील सर्व सदस्यांच्या उपस्थितीत बोलविलेल्या सभेमध्ये स्वामी रामानंद भारती यांनी सुचविल्याप्रमाणे या संस्थेचे नाव निश्चित करण्यात आले. अशा रितीने 'श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था' असे संस्थेचे नामकरण करण्यात आले. शिक्षणच माणसांचा विकास साधू शकेल, शिक्षण आर्थिक व सामाजिक उन्नतीचा मार्ग दाखवू शकेल. अशी धारणा असलेल्या जागतिक किर्तीचे महान तत्ववेत्ते स्वामी विवेकानंद यांचे नाव संस्थेस दिले गेले. बापूजींचे प्रेरणास्थान स्वामी विवेकानंद होते. संस्थेचे सर्व कायदेशीर सोपस्कार पार पाडल्यानंतर ३१ डिसेंबर १९५४ रोजी ही संस्था अस्तित्वात आली.[१४]

डॉ.बापूजींनी संस्थेचे ब्रीदवाक्य निवडले. 'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार' या ब्रीदवाक्यात शिक्षणाचे सार सामावलेले आहे. बापूजींच्या मते 'ज्ञान म्हणजे सत्य, चारित्र्य(शील), प्रामाणिकपणा, पिळवणूक पद्धतीस आळा. सेवा व त्याग ही तत्वे विद्यार्थ्याने आत्मसात केली पाहिजेत. विज्ञान म्हणजे वरील तत्वांचे आचरण होय व हे आचरण केल्याने मनुष्य सुसंस्कारीत होईल व असा सुसंस्कारीत मनुष्य ईश्वराचा अविष्कार आहे. म्हणून या सर्वांसाठी शिक्षण प्रसाराची आवश्यकता आहे.[१५] थोडक्यात शिक्षणाच्या माध्यमातूनच असा सुसंस्कारीत झालेला विद्यार्थी विवेकशील नागरिक बनून देशाचे हित करेल. शिक्षणाद्वारे व्यक्तींचा, समाजाचा व राष्ट्राचा विकास बापूजींना अभिप्रेत होता.

संस्थेची सुरूवात : बहुजनांच्या विकासासाठी निर्माण झालेल्या या संस्थेची जुन १९५५ साली सुरूवात झाली. सुरूवातीलाच कोल्हापूर, तासगांव, चाफळ, तारळे, उंडाळे या ५ गावी माध्यमिक विद्यालये सुरू केली. कराड येथे कमला नेहरू या नावाने स्त्रियांचे अध्यापक विद्यालय सुरू केले. त्याचबरोबर कोल्हापूर व चाफळ येथे एक एक अशी दोन वसतिगृहे सुरू केली.[१६] संस्थेचे ज्ञानप्रसाराचे कार्य सुरू झाले. पहिले हायस्कूल ६ जुन १९५५ रोजी कोल्हापूर येथे बुधवार पेठेतील भुसारवाड्यात सुरू झाले. याचे उद्घाटन प्रसिद्ध शिक्षण तज्ञ जे.पी.नाईक यांच्या शुभहस्ते झाले. त्याप्रसंगी ते म्हणाले, 'कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचेच शिक्षण प्रसाराचे काम बापूजी पुढे चालवित आहेत.[१७]

१९५५ साली स्थापन झालेल्या या संस्थेने एकापाठोपाठ एक संस्कार केंद्रे (शाळा) सुरू केली. अल्पावधीतच सातारा, सांगली, कोल्हापूर, उस्मानाबाद, बीड, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे, सोलापूर, सिंधूदुर्ग या महाराष्ट्राच्या जिल्ह्यात संस्थेच्या शाखा स्थापन करण्यात आल्या. दुर्गम भाग, दऱ्याखोऱ्यांच्या भाग जेथे शिक्षणाच्या सुविधा नव्हत्या. अशा उपेक्षित भागात बापूजींनी शिक्षणाची गंगा नेली. ठाणे जिल्हातील डहाणू तालुक्यात राहणाऱ्या 'वारली' या आदिवासी समाजासाठी बापूजींनी शिक्षणाची सोय केली. ज्यांच्या घरात प्रकाशाचा दिवा नव्हता अशा लोकांच्या घरात

बापूजींनी ज्ञानाचा दिवा लावला.[१८] बापुजी शाळेला 'संस्कृती केंद्रे'म्हणत. शिक्षकांना 'गुरूदेव कार्यकर्ते' म्हणत व वसतिगृहांना 'गुरूकुल'
म्हणत. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात संस्थेचा शाखा विस्तार पाहता बापूजींनी केलेल्या शिक्षण कार्याची प्रचिती येते. शिक्षणप्रसाराचे हे कार्य
करताना बापूजींनी स्वतःची वडिलोपार्जित मिळकत संस्थेसाठी देवून व्यक्तिगत त्याग केला. शिवाय विद्यार्थ्यांनी त्यांना दिलेली देणगी, निधी
देखील बापूजींनी संस्थेला अर्पण केली.[१९] बापूजींनी संस्थेची केवळ संख्यात्मक वाढ केली नाही, तर शिक्षणामधून माणसाला माणूस बनविण्याचे
कार्य बापूजींनी केले.

डॉ.बापूजींच्या शिक्षणप्रसार कार्याबद्दल शिवाजी विद्यापीठाने डि.लिट. देवून गौरव करताना तत्कालीन कुलगुरू के.भोगीशियन म्हणतात.
शहरात शैक्षणिक कार्य करणे सोपी गोष्ट आहे. परंतू दुर्गम भागात जेथे रस्ता, दळणवळणाची साधने नाहीत, अंधश्रद्धाळू लोक आहेत. अशा
ठिकाणी ज्ञानप्रसाराचे कार्य करणे कठीण आहे. डॉ.बापूजींनी अशा भागात शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले.[२०] कुलगुरू डॉ.आप्पासाहेब पवार यांनी
म्हटल्याप्रमाणे 'श्री.बापूजी यांनी केलेले शैक्षणिक कार्य अचाट असेच आहे. त्यांनी घेतलेले कष्ट, केलेला त्याग व स्वीकारलेला सत्यशील मार्ग
यांच्या जोरावरच श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची झालेली भरभराट नेत्रदीपक अशीच आहे.

डॉ.प्रभाकर देशमुखांच्या शब्दात सांगायचे तर, डॉ.बापूजींनी शैक्षणिक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केलीच शिवाय शिक्षणविषयक विचारांचे
प्रतिपादन त्यांचा आग्रही पुरस्कार करून शैक्षणिक मूल्यांच्या संवर्धन प्रक्रियेत हातभार लावला.[२१] अनेकांनी डॉ.बापूजींनी केलेल्या शिक्षण
प्रसाराच्या कार्याबद्दल गौरवोद्गार काढले आहेत.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची सद्यस्थिती : डॉ.बापूजींनी ही संस्था स्थापन करून महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात भरीव असे कार्य
केले. राष्ट्राच्या उद्धारासाठी त्यांनी शिक्षण मंत्र दिला. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात दुर्गम भागात त्यांनी शाळा काढल्या. वसतिगृहे सुरू केली.
मुलींच्यासाठी शाळा सुरू केल्या. विविध संस्कार केंद्रे डॉ.बापूजींनी सुरू केली. डॉ.बापूजी या कार्यामुळे शिक्षणमहर्षी झाले. २२,२३ डिसेंबर
१९६८ रोजी सातारा येथे गुरूदेव कार्यकर्त्यांचे 'शिक्षक' एक शिबीर डॉ.बापूजींनी आयोजीत केले होते. त्या शिबीर समारोप प्रसंगी संत गाडगे
महाराजांचे शिष्य शिंदे महाराज यांनी बापूजींचे कार्य पाहून उपस्थित ८०० गुरूदेव कार्यकर्त्यांपुढे बापूजींचा शिक्षण क्षेत्रातील महर्षी असा उल्लेख
केला. तेव्हापासून बापूजी 'शिक्षण महर्षी' झाले.[२२]

महाराष्ट्र शासनाने त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना १९८५ मध्ये दलितमित्र पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजींचे शैक्षणिक
क्षेत्रातील हे कार्य पाहून शिवाजी विद्यापीठाने ११ फेब्रुवारी १९८६ रोजी त्याना 'डी.लिट' ही सन्माननीय पदवी देवून शिक्षण क्षेत्रातील या महान
तपस्वीचा यथार्थ असा गौरव केलेला आहे.[२३]

तत्कालीन परिस्थितीत शिक्षणसंस्था सुरू करणे हे अवघड त्याही पेक्षा त्या संस्थेचा विस्तार करून ती टिकवून ठेवणं व दर्जा सांभाळणे हेही
अवघडच. शिक्षणमहर्षी बापूजींनी स्थापन केलेला हा ज्ञानरथ संख्यात्मक व गुणात्मक अशा दोन्हीही बाबतीत महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासात दौ
आगेकूच करत आहे. संस्थेची सध्या संख्यात्मक वाढ पाहता २३ महाविद्यालये, ६८ ज्युनिअर कॉलेज, ८ शिक्षणशास्त्र विद्यालये, १ तंत्रनिकेतन,
४ पदव्युत्तर शैक्षणिक केंद्रे, १७३ माध्यमिक विद्यालये, १२ प्राथमिक विद्यालये, १ पूर्व प्राथमिक विद्यालय, २ इंग्रजी माध्यम शाळा, १
बालवाड्या, १३ किमान कौशल्य, ४ टेक्निकल, ५ शेती विभाग, ५ के.जी.,२ नर्सिंग, १९ वसतिगृहे, १६ इतर विभाग अशा एकूण ३६५ शाखा
संस्थेमध्ये आहेत.[२४] संस्थेच्या या संस्कृती केंद्रामधून २.५ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत तर १०,०००गुरूदेव कार्यकर्ते ज्ञानदानाचे पवित्रकार्य
करत आहेत. ६० वर्षापूर्वी ही संस्था सुरू करत असताना शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजींना अनंत आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. सध्या संस्थेचे
वार्षिक बजेट २८० कोटी इतके आहे.[२५] डॉ.बापूजींनी स्थापन केलेल्या या संस्थेने महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोलाचे योगदान दिलेले
आहे, चालू आहे.

मूल्यामापन : शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे म्हणजे महाराष्ट्रातील समाजात शिक्षणाच्या माध्यमातून सुजाण, संस्कारक्षम, चारित्र्यसंपन्न
निर्माण आदर्श असा समाज घडविण्यासाठी अखंड आयुष्य वेचणारे 'ज्ञानमहर्षी' होत. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजामध्ये विधायक परिवर्तन
घडवून आणण्याचा प्रयत्न डॉ.बापूजींनी केला. डॉ.बापूजींच्या मते 'शिक्षणाने माणूस सुसंस्कारी होतो व असा सुसंस्कारी माणूस परमेश्वराचा अंश
असतो. सुसंस्कारीत माणूस घडविण्यासाठी राष्ट्राच्या हितासाठीच त्यांनी संस्कार केंद्रे उभारली व राष्ट्र उभारणीत मोठा हातभार लावला.'[२६]
डॉ.बापूजी म्हणजे प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेणारे आदर्श विद्यार्थी, आदर्श शिक्षक, सोंडूर संस्थानातील राजगुरू, राष्ट्रहित साधणारे
स्वातंत्र्यसेनानी, सच्चे समाजसेवक, संस्थापक, बहुजन समाजाची ज्ञानतृष्णा शमविणारे शिक्षणमहर्षी अशा कितीतरी जबाबदाऱ्या डॉ.बापूजींनी
सामाजिक जाणिवेतून पार पाडल्या. त्यांच्या कार्यामुळे आधुनिक महाराष्ट्राचा शैक्षणिक चेहरामोहराच बदलून गेला. म्हणूनच डॉ.धनंजय कीर
म्हणतात, 'आधुनिक महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक इतिहासात डॉ.बापूजींचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहले जाईल.'[२७]

यशवंतराव चव्हाण साहेबांनी म्हटल्याप्रमाणे 'आपले सारे आयुष्य शिक्षणासारख्या पवित्र कार्यासाठी वाहणारे आणि त्यामध्ये यशस्विता
प्राप्त करणारे बापूजी साळुंखे थोर समाजसेवक आहेत.[२८]

संदर्भ :

१. डॉ.सुर्वे गजानन, शिक्षणमहर्षी परमपुज्य बापूजी साळुंखे (व्यक्ती आणि कार्य), प्रकाशक कार्याध्यक्ष, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे षष्ठ्यब्दपूर्ती समिती कोल्हापूर-कराड प्रथम आवृत्ती १९८१पृ.५
२. प्रा.महायने ल.बा., शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे, प्रकाशिका सौ.रेखा महामने, विद्या प्रितम प्रकाशन तरडगाव जि.सातारा. प्रथम आवृत्ती ८ ऑगस्ट १९९७ पृ.५८
३. उपरोक्त, पृ.५९
४. डॉ.सुर्वे गजानन, शिक्षणमहर्षी परमपुज्य बापूजी साळुंखे (व्यक्ती आणि कार्य) प्रकाशक कार्याध्यक्ष, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे द्वितीय आवृत्ती २००२ पृ. ४१
५. डॉ.सुर्वे गजानन प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट १९९७ पृ. ४०
६. उपरोक्त, पृ. ४०
७. डॉ.सुर्वे गजानन, पृ. ४४
८. सं.ठोके मो.नि. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे शोध आणि बोध प्रकाशक पारख प्रकाशन, बेळगांव प्रथम आवृत्ती २५ मार्च १९८९ पृ.२४
९. प्रा.महामने ल.बा., शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे पृ. ८९
१०. प्रा.महामने ल.बा., शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजजी साळुंखे यांचा शिक्षण विचार, प्रकाशक कन्या विद्या प्रकाशन, तरडगांव सातारा, ९ जुन १९८८ पृ.२४
११. डॉ.सुर्वे गजानन, पृ. ८२
१२. उपरोक्त, पृ.९०
१३. डॉ.सुर्वे गजानन, पृ.८१
१४. प्रा.महामने ल.बा., पृ. १०६
१५. उपरोक्त, पृ.१२६
१६. पाटणे संभाजी, शिक्षण महर्षी सौ.सुशिला पाटणे, प्रकाशक सुशीला प्रकाशन, सातारा. प्रथमावृत्ती २ जुन १९८२ पृ.१२
१७. उपरोक्त, पृ.३४
१८. प्रा.महामने ल.बा., शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे पृ.१५३
१९. प्रा.महामने ल.बा., डॉ.बापूजी साळुंखे यांचा शिक्षण विचार पृ.४८
२०. प्रा.महामने ल.बा., शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचा शिक्षण विचार प्रकाशक कन्या विद्या प्रकाशन तरडगांव जि.सातारा. प्रथमावृत्ती ९ जुन १९८८ पृ. ४२
२१. उपरोक्त, पृ.४३
२२. प्रा.महामने ल.बा., शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे पृ.१७४
२३. प्रा.महामने ल.बा., शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचा शिक्षण विचार पृ.४२
२४. प्रकाशक प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे श्री.स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, प्रकाशक कोल्हापूर माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व महाविद्यालय परीक्षा २०१४-१५ निकाल संकलन पृ.१३२
२५. अॅड हांगले राम, साप्ताहिक रामप्रताप सोमवार ९ जुन २०१४ वर्ष:५ अंक :२ पृ.१
२६. डॉ.साळुंखे शरद, पत्रात भेटणारे बापूजी पृ.१७७
२७. ठोके मो.नि., पृ.८८
२८. पाटणे संभाजी, पृ.३१